

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3353-2671>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ROSYSKA POWIEŚĆ PRODUKCYJNA JAKO ŹRÓDŁO DANYCH DLA SOCJOLOGII

RUSSIAN INDUSTRIAL NOVEL AS A DATA SOURCE FOR SOCIOLOGY

The analysis of social relations in the sphere of industrial production has been a presence in sociology since its inception, i.e., in the 1830s. In parallel, a literary genre developed- the production novel, presenting an artistic reflection on the everyday life of workers. The combination of these areas primarily occurs in the sociology of literature and the sociology of industry, as well as in other sociological subfields. Industrial literature can be a valuable data source for sociological research, and the Russian production novel is particularly interesting in this respect due to its ideologization and massification. The article presents examples of the reproduction of the cultural system through literary works, persuasive and educational techniques in the narrative and creation of the presented world, and the factual value of production novels from the Stalinist period.

Keywords: industrial novel, sociology of literature, sociology of industry, sociological interpretation, reproduction and symbolic violence, interdisciplinary analysis

Życie codzienne robotników i stosunki społeczne w różnych gałęziach przemysłu od początku leżały w sferze zainteresowań socjologii. Rewolucja przemysłowa wraz z towarzyszącymi jej zmianami demograficznymi i cywilizacyjnymi rozpoczęła się już w latach 60. XVIII wieku¹, a więc na kilkadziesiąt lat przed ukazaniem się pierwszego tomu serii *Cours de philosophie positive* (1830, Kurs filozofii pozytywnej) Augusta Comte’a, czyli początkiem zaistnienia socjologii jako odrębnej nauki oraz określenia przedmiotu jej badań. Naukowa refleksja dotycząca przemysłu i produkcji jako sfery aktywności społecznej pojawiła się już w okresie prehistorii socjologii, czego wyrazem były

¹ M. Balkaya, *The Industrial Novels: Charlotte Brontë’s Shirley, Charles Dickens’ Hard Times and Elizabeth Gaskell’s North and South*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle u. Tyne 2015, s. IX.

m.in. opracowania na temat dziejów i sytuacji ekonomicznej angielskich i francuskich robotników pod koniec XVIII i na początku XIX wieku². Masowa industrializacja i przyspieszenie rewolucji przemysłowej przebiegały już równolegle z rozwojem socjologii, w której jako jedna z subdyscyplin tematycznych (tzw. socjologii szczegółowych) wykształciła się socjologia przemysłu — z polem badawczym początkowo ograniczonym do stosunków produkcji rozumianych jako stosunki społeczne „między współpracującymi ludźmi na tle konkretnej sytuacji produkcyjnej”, określonej warunkami technicznymi, prawami własności i systemem podziału pracy³. Z czasem tematyka ta uległa poszerzeniu, sprawiając, że zakres zainteresowań socjologii przemysłu pokrywał się częściowo z kilkoma innymi obszarami: socjologią pracy, zawodu, miasta, instytucji i klasy robotniczej⁴. Amitai Etzioni sugeruje ustalenie głównego obszaru badań wokół organizacji gospodarczych⁵, do których zaliczają się przede wszystkim przedsiębiorstwa produkcyjne. Ponieważ nie są one zawieszone w próżni, należy uwzględnić relacje organizacji z innymi jednostkami życia społecznego, które nie mają charakteru organizacyjnego, jak rodzina, lokalne społeczności, grupy etniczne i klasy społeczne, a także ich wpływ na kulturę i osobowość jednostek oraz grup⁶.

Równolegle z pojawianiem się nowych subdyscyplin, w przestrzeni nauk społecznych rozwijała się także literacka refleksja w postaci odrębnego gatunku powieści, poświęconego zachodzącym zmianom cywilizacyjnym, społeczno-kulturowym i demograficznym, codziennemu życiu mieszkańców miast zatrudnionych w przemyśle⁷, a także przejściu od tradycyjnych społeczności do nowoczesności w połączeniu z urbanizacją⁸. Podobnie jak towarzysząca rewolucji przemysłowej

² A. Buchner-Jeziorska, *Przemysł*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 238–240.

³ A. Matejko, *Socjologia przemysłu — jej przedmiot i stosunek do nauk pokrewnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1962, nr 24 (4), s. 220.

⁴ Tamże, s. 230.

⁵ A. Etzioni, *Industrial sociology: the study of economic organizations*, „Social Research” 1958, nr 25 (3), s. 305–308.

⁶ Tamże, s. 311.

⁷ M. Malzahn, *The industrial novel*, w: C. Craig (red.), *The History of Scottish Literature. Volume 4: Twentieth Century*, Aberdeen University Press, Aberdeen 1989, s. 229.

⁸ M. Valdez Moses, *Globalization and the Novel*, w: B. Schaffer (red.), *The Encyclopedia of Twentieth-Century Fiction*, t. 1, J. Wiley & Sons, Chichester 2011, s. 153.

wej socjologia, tak i powieść „industrialna” lub „przemysłowa” (ang. *industrial novel*, fr. *Roman industriel*, niem. *Industrieroman*) rozwijała się przede wszystkim w najbardziej uprzemysłowionych krajach Europy. Do tego gatunku zaliczane są m.in. znane szerokiemu kręgowi zarówno dziewiętnastowiecznych, jak i współczesnych czytelników: *Ciężkie czasy* (*Hard Times for These Times*, 1854) Charlesa Dickensa, *Północ i Południe* (*North and South*, 1854–1855) Elizabeth Gaskel czy *Shirley* (*Shirley*, 1849) Charlotte Brontë⁹. Ponieważ wątki robotnicze pojawiały się jednak w różnym zakresie w bardzo wielu utworach, zdaniem Catherine Gallagher wszystkie powieści angielskie powstające w czasie rewolucji przemysłowej mają do pewnego stopnia industrialny charakter¹⁰, co jest w jakimś sensie odzwierciedleniem ducha czasu.

W rosyjskiej kulturze historia gatunku literackiego poświęconego pracy oraz procesom społecznym w przemyśle zaczęła się później i jest datowana dopiero na początek XX wieku, co wynika z późniejszej industrializacji¹¹. Apogeum rozwoju gatunku powieści produkcyjnej (ros. *производственный роман*, *индустриальный роман*) w ZSRR przypada na lata 30. XX stulecia, a Piotr Fast określił granice tego okresu na podstawie wydarzeń politycznych: początek związany jest z uchwaleniem pierwszej radzieckiej pięciolatki w 1929 roku, a koniec z rozpoczęciem wielkiej wojny ojczyźnianej w 1941¹². Utwory powstałe w tych latach Daria Ziemska traktuje jako najbardziej typowe dla gatunku, nazywając je „kanonicznymi powieściami produkcyjnymi”, przy czym to określenie stosowane jest zamiennie ze „stalinowską powieścią produkcyjną”¹³. Powiązanie z procesami produkcji w warunkach odmiennych od zachodniej prozy industrialnej, a także odniesienie do wielkich budów socjalizmu¹⁴ i przez to silne powiązanie z krajowymi realiami powoduje zasadność dookreślenia powieści

⁹ M. Balkaya, *The Industrial Novels...*, s. 1–13.

¹⁰ C. Gallagher, *The industrial novel*, w: D. S. Kastan (red.), *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, vol. 3, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 100.

¹¹ М.Д. Андрианова, *Производственный роман сегодня (к вопросу о ретайкинге жанра)*, „Русская литература” 2023, nr 1, s. 246.

¹² P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej (1929–1941)*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1981, s. 11.

¹³ Д.Д. Земскова, *Советский производственный роман: эволюция и художественные особенности жанра*, Дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва 2016, s. 40.

¹⁴ М.Д. Андрианова, *Производственный роман сегодня...*, s. 246.

produkcyjnej jako „rosyjskiej” lub „radzieckiej”¹⁵. Piotr Fast wspomina także o zastrzeżeniach do tego terminu, dotyczących skupienia na procesie produkcyjnym, a nie na zaangażowanych w niego ludziach, co prowadziło do prób użycia innych nazw gatunku, np. „романы о социалистическом индустриальном труде (повесть о социалистической pracy w przemyśle)”, „проза о людях социалистического строительства (proza o ludziach budownictwa socjalistycznego)”, „романы о строительстве социализма (повесть о budowie socjalizmu)”, a w języku polskim „powieść o pracy”¹⁶. Co ważne, powieść produkcyjna w radzieckim wydaniu, w odróżnieniu od zachodniej powieści industrialnej, postrzegana jest jako część szerszego czasowo i tematycznie nurtu realizmu socjalistycznego¹⁷. Włączenie w socrealizm pociąga za sobą ideologiczne zaangażowanie, na co kładzie nacisk m.in. Daria Ziemska:

Производственный роман — целостная эстетическая система, характер которой складывается в результате одной из художественных стратегий первой половины XX века (выстраивание неоклассической картины мира в противовес антиклассической) и целенаправленной работы государства по формированию идеологического обеспечения социалистического строительства¹⁸.

Mimo ideologicznych różnic, zachodnia i radziecka powieść industrialna mają wiele cech wspólnych, z których dla rozważań o wartości treści literackich jako danych do badań socjologicznych najbardziej istotne są: skupienie na codzienności klasy robotniczej, opis stosunków społecznych i ekonomicznych panujących w sferze produkcyjnej, dydaktyzm¹⁹. Ze względu na tematykę i realizm świata przedstawionego utwory reprezentujące ten gatunek literacki stanowią wartościowe źródło dla badań socjologicznych, zwłaszcza w zakresie historii społecznej, czyli przeszłości, kiedy dostęp do innych danych jest ograniczony. Jak zauważa Erik de Gier, szczególnie użyteczne są dwudziestowieczne powieści o charakterze reportażowym lub oparte na faktach, jak np. *Król Węgiel* (*King Coal*, 1947) Uptona Sinclaira, *Szalejący reporter* (*Der rasende Reporter*, 1953) Egona Kischy albo *Czasie, naprzód!* (*Время,*

¹⁵ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 10.

¹⁶ Tamże, s. 7–10.

¹⁷ Por. Д.Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 47; P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*, TAIWPN Universitas, Kraków 2003, s. 133–134.

¹⁸ Д.Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 48–49.

¹⁹ Por. Tamże, s. 47–49; M. Balkaya, *The Industrial Novels...*, s. 10–12.

вперед!, 1932) Walentina Katajewa, ale również powszechne w wieku XIX fikcyjne narracje odnoszące się do autentycznych realiów, jak *Sybil* (1845) Benjamina Disraeliego, *Felix Holt* (1866) George'a Eliota, a także wspomniana już wcześniej twórczość Charlesa Dickensa, Charlotte Brontë i Elizabeth Gaskell²⁰. Najbardziej oczywistym wspólnym obszarem prozy industrialnej i socjologii jest wykorzystanie literatury w badaniach socjologii przemysłu poprzez ich „kontekstualizację w sposób socjologiczno-interpretacyjny”²¹. Możliwe jest jednak także szersze spojrzenie, uwzględniające perspektywę ogólnej socjologii literatury, czyli „analizy związków między dziełami literackimi a ich kontekstem społecznym, w tym wzorców piśmienności, rodzajów odbiorców, sposobów publikacji i prezentacji dramatycznej oraz położenia społecznego autorów i czytelników”²².

Władysław Baczynin zwracał uwagę na pograniczny charakter socjologii literatury, określając ją jednocześnie jako „literacki zwrot w socjologii” i „socjologiczny zwrot w literaturoznawstwie”²³. Ten interdyscyplinarny obszar mieści trzy główne grupy problemów badawczych, obejmujących społeczne uwarunkowania twórczości literackiej, socjologiczną analizę treści i recepcję poszczególnych utworów²⁴. Poszczególne zagadnienia mogą dostarczyć danych do analizy historii kulturowej, struktur społecznych funkcjonujących w danym okresie i społecznej świadomości tychże struktur²⁵.

Jedną z najbardziej użytecznych teorii w badaniach społecznego kontekstu dzieła literackiego, jego powiązania ze strukturą społeczną oraz odtwarzania kapitału kulturowego, a także powiązań dyskursu władzy i literatury, jest koncepcja reprodukcji systemu kulturowego Pierre'a Bourdieu²⁶. Wraz z Jeanem-Claudem Passeronem zakładał

²⁰ E. de Gier, *Documentary Industrial Novels and the Sociology of Work in the Twentieth Century. The United States, the Soviet Union and Western Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2023, s. 15–21.

²¹ E. de Gier, *Modernist industrial novels and industrial sociology. A comparison between Weimar Germany and Post-WWII Italy*, „Przegląd Socjologiczny” 2018, nr 67 (3), s. 182.

²² C. Baldick, *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press, Oxford–New York 2001, s. 238 (tłum. — M.G.).

²³ В.А. Бачини, *Социология литературы как пространство гуманитарных экспериментов*, „Социологический журнал” 2011, nr 4, s. 102.

²⁴ G. Sapiro, *The Sociology of Literature*, Stanford University Press, Stanford 2023, s. 45–147.

²⁵ L. Goldman, *Essays on Method in the Sociology of Literature*, Telos Press Ltd., St. Louis 1980, s. 75–90.

²⁶ S. Ghica, *Bourdieu Sociologist of Literature*, „Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala” 2013, nr 5 (1), s. 43–45/41–46.

on, że dominacja i władza w społeczeństwie opierają się na organizacji życia należących do niego jednostek oraz na narzucaniu im określonych znaczeń i symboli, czyli przemocy symbolicznej, która dokonuje się w systemie opartym na działaniu pedagogicznym realizowanym za pomocą autorytetu pedagogicznego w systemie nauczania²⁷. Procesy te są legitymizowane społecznie i instytucjonalnie, reprezentując w ten sposób władzę danego systemu kulturowego oraz państwowego²⁸. Modelowym przejawem działania pedagogicznego jest system edukacyjny, ale koncepcja systemu reprodukcji kulturowej ma szerszy wymiar i może się odnosić także do innych instytucji, np. funkcjonujących w administracji lub sferze produkcji, a także massmediów, kina lub literatury²⁹. Do reprodukcji, która umożliwia nie tylko trwanie, ale i rozwój, zdolne są te systemy, które dysponują odpowiednimi społecznymi środkami służącymi przekazywaniu swojego kanonu kulturowego następnym pokoleniom³⁰. Na potrzeby określenia tego właśnie kanonu Bourdieu i Passeron rozwinęli arystotelesowskie pojęcia habitusu, traktując go jako „system schematów percepcji, myślenia, oceniania i działania” zgodny z kulturą dominującej grupy lub klasy społecznej, mającej do dyspozycji system nauczania i towarzyszące mu elementy w innych sferach życia³¹.

Sfera produkcyjna stanowi niezwykle ważny element radzieckiego habitusu, nie tylko jako kluczowa sfera życia socjalistycznego społeczeństwa, ale również jako źródło odniesienia dla innych obszarów aktywności, np. kultury, która może być traktowana jako produkt wytwarzany przy zastosowaniu metod analogicznych do przemysłowych (metafora produkcyjna lub techniczna)³². Takie nastawienie przesuwania literackości dzieła i funkcję estetyczną na plan dalszy, jednocześnie

²⁷ P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 60–61.

²⁸ Tamże, s. 123–124.

²⁹ Por. Б. Х. Бражников, А. А. Леонтьев, *Научно-техническая революция и социально-психологический аспект массовой коммуникации*, w: И. К. Белодед, Ю. Д. Дешериев (red.), *Научно-техническая революция и функционирование языков мира*, Наука, Москва 1977, s. 57–62.

³⁰ M. Głuszkowski, *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013, s. 132.

³¹ P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja...*, s. 93–94.

³² P. Zemszał, *Культура как производство в советском идеологическом субдискурсе о культуре раннего хрущевского времени (1953–1957)*, w: K. Dembska, D. Paśko-Koneczniak (red.), *Współczesne badania nad językiem rosyjskim i jego odmianami*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2017, s. 123–128.

kładąc nacisk na estetykę oddziaływania i zadanie kształtowania nowego człowieka³³. Lepszej jego realizacji ma służyć zanurzenie twórcy w przeznaczonym do reprodukcji systemie wartości. Pracownicy kultury — artyści, literaci, animatorzy — nie mogli oddawać się po prostu sztuce, lecz byli traktowani jako część sfery produkcji, w przenośni i dosłownie, np. poprzez wymóg zaangażowania w proces produkcyjny *sensu stricto*³⁴. Działania wychowawcze w duchu socjalizmu są niczym innym jak formą przemocy symbolicznej, czyli narzucania systemu norm i wartości przez arbitralną władzę³⁵. W przypadku literatury sprowadza się to do:

Realizacji podstawowego zadania przekonywania odbiorcy, pozyskiwania jego sympatii dla określonych poglądów (w ramach opisywanego prądu oczywiście nacechowanych politycznie), a co za tym idzie — ukształtowania jego pozytywnego lub negatywnego stosunku do odpowiednich opisanych w utworach zachowań bohaterów (czy bohaterów w ogóle)³⁶.

Jak zauważa Piotr Zemszał, „multiplikacyjny charakter oddziaływania jest właśnie przyczyną ogromnej wagi, jaką w ZSRR przywiązywano do literatury i sztuki”³⁷, a zakorzenienie twórczości oraz twórców w kontekście społeczno-kulturowym i historyczno-politycznym, przypisane arbitralnie role nadawcy i odbiorcy, swoich i obcych, a także kulturowe ukierunkowanie dyskursu, spowodowały, że to właśnie w okresie stalinowskim, a zwłaszcza w latach 30. XX wieku, można mówić o nowej jakości w reprodukcji systemu kulturowego³⁸.

Teoria reprodukcji habitusu i przemocy symbolicznej Bourdieu jest użyteczna w interpretacji dzieł literackich i ich znaczenia w systemie społeczno-kulturowym³⁹, ale w kontekście naszych rozważań możliwych jest więcej zastosowań danych pochodzących z prozy industrialnej do analiz socjologicznych, przede wszystkim na gruncie socjologii przemysłu, socjologii kultury, socjologii historycznej lub

³³ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 16–17.

³⁴ P. Zemszał, *Kultura — ideologia — metafora. Metaforyczne dychotomie związane z kategoriami SWOICH i OBCYCH w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953–1957*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2018, s. 272.

³⁵ Por. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja...*, s. 60–61; P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 15.

³⁶ P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej...*, s. 205.

³⁷ P. Zemszał, *Kultura — ideologia — metafora...*, s. 36.

³⁸ Tamże, s. 33–35.

³⁹ Zob. J.R.W. Speller, *Bourdieu and Literature*, Open Book Publishers, Cambridge 2011.

socjologii wartości. W przypadku trzech pierwszych powieści produkcyjna jest wartościowym źródłem informacji na temat realiów społecznych w danym okresie. Ponadto, biorąc pod uwagę ideologiczny wymiar makroświata i funkcję perswazyjną utworów⁴⁰, można na podstawie treści rekonstruować postawy nie tylko nadawcy bezpośredniego (autora), ale i pośredniego (kultury zinstytucjonalizowanej, propagandy). Wychowawczy wydźwięk powieści produkcyjnej wiązał się z obecnością w niej wyraźnej polaryzacji aksjologicznej i tendencyjnego opisu świata przedstawionego: „fragmenty narracji, w których wprost lub pośrednio są sugerowane oceny konkretnych osób”⁴¹. Jest to zatem cenny materiał dla — stanowiącej metarefleksję — socjologii wartości, ponieważ w utworach badanego przez nas gatunku literackiego, zarówno w stanach świadomości, przeżyciach i osobowości bohaterów, jak i w makroświecie, znajdujemy elementy kluczowe dla aksjologii formalnej w ujęciu Henryka Elzenberga: przeżywanie wartości, motywację postępowania przez sądy o wartościach, wyrażenie obowiązku jako powinności postępowania⁴². Na tej podstawie, a także w oparciu o wyróżnione przez Fasta empiryczne kryteria, stanowiące miarę oceny dobra i zła w powieści produkcyjnej lat 30. XX wieku⁴³, dokonamy analizy danych dotyczących wyobrażenia pracy, kolektywu, dobra społecznego, ludzi uosabiających nowy socjalistyczny porządek oraz wybranych postaw i realiów społecznych.

Wobec ilościowego bogactwa i tematycznego podobieństwa utworów należących do prozy produkcyjnej w ZSRR, w celu wykazania potencjału źródłowego tego gatunku dla badań socjologicznych na potrzeby niniejszego opracowania dokonano wyboru utworów literackich. Wzięte pod uwagę zostały powieści poddane analizie zarówno przez Fasta, jak i de Giera, czyli *Cement* (Цемент, 1925) Fiodora Gładkowa i *Czasie, naprzód!* (Время, вперед!, 1932) Walentina Katajewa. Zostały one uzupełnione o utwory z późniejszych lat, uwzględnione również w spisie Fasta: *Ludzie z głuchej prowincji* (Люди из глухоты, 1938) Aleksandra Małyszki i *Rzeka ujarzmiona* (Покорение реки, 1946) Władimira Juriezanskiego, co pozwoliło

⁴⁰ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 63, 71 i in.

⁴¹ Tamże, s. 76.

⁴² Por. J. Szymczyk, *Socjologiczne rozumienie wartości w aspekcie relacjonistycznym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2019, nr 62 (3), s. 37–38; J. Zubelewicz, *Ewolucja aksjologii Elzenberga w świetle jego tekstów. Analiza filologiczno-filozoficzna*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 2017, nr 26 (4), s. 381.

⁴³ Por. P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 59–60.

na objęcie w ramach artykułu zarówno okresu kanonicznego dla powieści produkcyjnej, czyli lat 30. XX stulecia, jak również utworów należących do gatunku, ale z lat nieco wcześniejszych i nieco późniejszych⁴⁴. Pod względem tematyki wszystkie wpisują się w wyznaczone przez Darię Ziemskową i Mariję Andrianową⁴⁵ ramy obejmujące różne aspekty codziennego życia klasy robotniczej, co ilustruje krótki opis ich treści.

Gładkow w *Cemencie* przedstawił losy czerwonoarmisty, który powraca w 1921 roku do rodzinnego miasta po wojnie domowej i podejmuje pracę w fabryce cementu. Dla fabuły ważne są jego relacje rodzinne, komplikujące się w wyniku zawodowego zaangażowania żony, a także próby zrozumienia funkcjonowania nowego społeczeństwa, które różni się od starych porządków panujących za caratu. *Czasie, naprzód!* Katajewa ujmuje osobiste doświadczenia autora związane z udziałem w budowie Magnitogorska w 1931 roku, przez co utwór stał się swego rodzaju kroniką radzieckiej industrializacji i urbanizacji z perspektywy naocznego świadka. Wударzenia opisane w powieści *Ludzie z głuchej prowincji* Małyszkin dzieją się na przełomie lat 20. i 30. na jednej z wielkich budów socjalizmu na Uralu, dokąd trafia rzemieślnik z prowincji nastawiony na „dorobienie się” i jednoczący w tym celu siły z byłym kulakiem. Wpływ kolektywu i poczucie budowy wspólnej sprawy doprowadziły do jego wewnętrznej przemiany w „nowego człowieka”. Z kolei *Rzeka ujarzmiona* Juriezanskiego opowiada o życiu budowniczych Dnieprzańskiej Elektrowni Wodnej. Wśród bohaterów są robotnicy, geologowie, inżynierowie, pochodzący z różnych stron ZSRR, którzy dzięki pracy na rzecz wspólnego dobra doświadczają także rozwoju wewnętrznego.

Tematyczna i ideologiczna zbieżność powyższych utworów pozwala na równoległe prześledzenie sposobów przedstawienia kluczowych elementów świata przedstawionego, a przede wszystkim pracy, kolektywu, dobra społecznego i ludzi uosabiających nowy porządek w życiu społecznym⁴⁶. W przytaczanych w dalszej części rozważań przykładach często dochodzi do nałożenia się kilku analizowanych wątków, ale cytaty nie są powtarzane, zwłaszcza że ze względu na ograniczoną objętość artykułu stanowią one wybór, a nie całościowy korpus.

⁴⁴ Por. Tamże, s. 117–119; E. de Gier, *Documentary Industrial Novels...*, s. 21.

⁴⁵ Por. Д. Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 46–49; М. Д. Андрианова, *Производственный роман сегодня...*, s. 246–248.

⁴⁶ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 60.

Praca, sposoby jej wykonywania i społeczne postawy wobec niej stanowią kluczowe tematy powieści produkcyjnych, a także podstawowe zagadnienia łączące ten gatunek literacki z socjologią przemysłu i pracy⁴⁷. W stanowiących przedmiot analizy utworach można zauważyć gloryfikację pracy jako wartości samej w sobie — miała ona prowadzić do szczęścia, była „bajeczna” i dawała „bajeczne możliwości”:

(1) Начиналась новая жизнь. Новая судьба открывалась ему. Днепр, степи, следы тысячелетней истории, необычайная плотина, которая должна подняться усилиями инженеров и рабочих, сказочный труд и сказочные возможности. «Да, там будет счастье...» (Rz)⁴⁸.

Udział w procesie produkcyjnym przedstawiany jest jako pasja, która daje radość, a niedogodności, takie jak fizyczne zmęczenie, mają charakter przejściowy i dzięki dobroczynnemu czy wręcz leczniczemu wpływowi pracy na jednostkę nie są odczuwane:

(2) И на другой день, после обеда, Журкин вернулся в цех. И на третий... Работа обуяла его, как лихорадка. Он работал до полночи, разгибаясь только на обед и не ощущая при этом ни тяготы, ни изнурения. А если и ощущал, тягота эта была приятна и благодетельна, как лекарство, она постепенно как бы очищала организм, восстанавливала радость духа. Радость! (Lud).

Rangę znaczenia społecznego pracy uwidacznia porównywanie jej do walki, ludzi pracy zaś do bojowników i bohaterów wojennych:

(3) Они с работы возвращались в барак, как с фронта в тыл. Они пропадали в хаосе черной пыли, вывороченной земли, нагроможденных материалов. Они вдруг появились во весь рост, с песней и знаменем, на свежем гребне новой насыпи (Cz).

(4) Разве наши рабочие массы могут забыть имя борца, красного солдата, беззаветно отдавшего свою жизнь великому делу революции, разве они могут забыть имя товарища Чумалова?.. И здесь, на фронте труда, он — такой же самоотверженный герой, как был на полях сражений... (Cem).

Metafora walki odnosi się nie tylko do walki z trudem i przeciwnościami losu, ale także z wrogami socjalistycznego porządku, którzy

⁴⁷ Por. Д. Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 40; W. Drzeżdżon, *Praca jako fundamentalna czynność człowieka. Studium interpretacyjne*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2015, t. XII, s. 103–106.

⁴⁸ Cytaty zostały oznaczone w następujący sposób: Rz — *Rzeka ujarzmiona*, Cz — *Czasie, naprzód!*, Lud — *Ludzie z głuchej prowincji*, Cem — *Cement*.

ukrywali się wśród ludzi pracy, próbując realizować swoje „ciemne cele”:

(5) Среди отличных работников, среди строительных мастеров, бурильщиков, слесарей, механиков, плотников, любивших свой труд, суетились, шинярили, крутились шустрые, хитрые, действовавшие в своих тёмных целях люди (Rz).

Dlatego tak ważne było, aby bronić swojego prawa do pracy „zdobytego w walce — огнём i krwią”, co można było osiągnąć przez dyscyplinę, starania i dążenie do „artyzmu” w wykonywaniu obowiązków, co kierownictwo miało odpowiednio wynagrodzić:

(6) Хорошо! Опять — машины и труд. Новый труд — свободный труд, завоеванный борьбой — огнём и кровью. Хорошо! (Сем).

(7) Вы можете работать превосходно. Необходимо только одно: дисциплинированность. Некоторые такелажники уже сейчас действуют артистически. Имейте в виду: тех, кто проявит настоящее умение в труде, мы будем всячески поддерживать (Rz).

Co ważne, ludzie pracy nie byli zapatrzonymi w siebie jednostkami, ale częścią większej zbiorowości trudzącej się dla wspólnego dobra. Był to przede wszystkim kolektyw pracowniczy, który skupiał w sobie życie wspólnoty produkcyjnej i w jego ramach mogło dochodzić do dyskusji lub nawet sporów, ale działa się to „za zamkniętymi drzwiami”, podczas gdy na zewnątrz kolektyw funkcjonował jako jedność:

(8) Там, за прикрытыми дверями, сосредоточилось сейчас все напряжение коллектива, там, возможно, неистовствовала буря (Lud).

Siłą napędową kolektywu pracowniczego byli przodownicy i rywalizacja między nimi:

(9) Успехи, достигнутые на ряде строек ударными рабочими бригадами в области наилучшего использования строительных машин, — явление большой общественной и экономической важности. Эти успехи опрокидывают все прежние консервативные представления по этому вопросу (Cz).

(10) Ведь это, насколько я понимаю, выходит соревнование с Харьковом. А значение социалистического соревнования — огромно. Это общеизвестный факт. Они — триста шесть, а мы — триста семь... Они триста семь, а мы триста восемь... И так далее (Cz).

Szczególną uwagę poświęcano brygadam młodzieżowym i młodemu pokoleniu jako przyszłości środowiska pracy oraz socjalistycznego państwa:

(11) За опалубку по зыбким деревянным стремянкам спускались бетонщики. Это были бригады предприимчивой, ничего не боявшейся молодёжи (Rz).

(12) Это была хорошая, крепкая молодёжь, готовая к любому подвигу (Rz).

Zadanie ludzi pracy i jako zbiorowości, i z osobna, stanowiła troska o dobro wspólne, którym w dużej mierze była sama praca, prowadząca do lepszego socjalistycznego świata:

(12) Сидел в окоселых полупотемках, говорил. Да, он верил в конечное превосходство, и великую воспитательную, переделывающую силу обобществленного труда, в новое, непреложно-ясное мужицкое будущее, из которого будут начисто выметены остатки полуживотного житья, косноязычия, темноты... (Lud).

(13) Это было общенародное дело, учившее любить, беречь свой труд и горячо заботиться о нём на каждом шагу (Rz).

(14) Разве все это не стоит того, чтобы эти несметные толпы народа пришли сюда и порадовались общей победе? (Сем).

Rozwój gospodarki socjalistycznej, postępy i sukcesy na różnych polach były przedmiotem powszechnej radości. Pokładały w nich nadzieje najwyższe władze państwowe (jak sam towarzysz Stalin w przykładzie 15), obecne w tym ważnym zakresie w robotniczej codzienności, a osiągnięcia robotników konfrontowano z niewydajnym systemem przedrewolucyjnym:

(15) Ивась видел яркие, ободряющие глаза Сталина. Свет уверенности и силы шёл из этих глаз ему в сердце.

— Поезжайте. Работайте. Помните, что мы здесь ждём ваших успехов (Rz).

(16) Успехи, достигнутые на ряде строек ударными рабочими бригадами в области наилучшего использования строительных машин, — явление большой общественной и экономической важности. Эти успехи опрокидывают все прежние консервативные представления по этому вопросу (Cz).

Dobro wspólne wymagało poświęceń, m.in. poprzez rezygnację z osobistych ambicji i gotowość do wykonywania nowych lub trudnych za-

dań właśnie dla dobra ogółu jako nadrzędnego wobec dobra jednostki (17). Mogło to również oznaczać konieczność wytrwałości mimo znużenia pracą i pragnienia jej porzucenia na rzecz łatwiejszych obowiązków (18).

- (17) Подопригора распахнулся, повыше поднялся, чтоб все слышали.
— Я тебе скажу так для начала. Сознательный рабочий делает то, в чем есть необходимость классу. Я вот мастер коксовых печей, с Донбасса, а приехал сюда — печей-то еще не построили, послали меня на работу в профорганизацию. Значит, надо сейчас для будущего этот участок поднимать. И, значит, в интересах пролетариата должен я в данный момент отдать именно ему всю свою энергию. Так?
— Так, так, — невразумительно поддакивал Золотистый (Lud).

- (18) — Евгений Сергеевич, пощадите, — взмолился он перед Тихменёвым.
— Пошлите меня на какую-нибудь другую работу!
— Хотите уйти с поля битвы?
— Но сил нет!
Тихменёв с дружеским участием спросил: — Вы отдаёте себе отчёт в своих словах?
— Я измучился, издёргался, дошёл до малодушия...
— Бросить работу легко. Но подумайте, как к вашему поступку отнесутся рабочие, инженеры, общественность (Rz).

Konflikty wewnątrz kolektywu nie służą dobru społecznemu i dlatego wszelkie ich przejawy, niezależnie od zarzewia sporu, powinny zostać niezwłocznie zlikwidowane przez bezpośrednich przełożonych lub przedstawicieli organizacji partyjnej:

- (19) К концу лета глухая борьба между группами стала выливаться в стычках отдельных самолюбий, в ненужных конфликтах. Обвиняли друг друга в производственных неполадках, в промахах, недоглядах, с каким-то злорадством и торжеством перечисляли чужие ошибки, пререкались у верстаков, спорили из-за инструмента, из-за неправильно выданного наряда. Слепая непримиримость доходила у некоторых до дикости, до чёрной, ожесточённой вражды.
Парторганизатор Косачёв метался по строительству, стараясь найти, обнаружить, уличить ошалелых подкопщиков друг под друга (Rz).

Socjalistyczny porządek społeczny ma szerszy zakres i obejmuje także sferę stosunków międzyludzkich, w tym zachowania przełożonych, którzy powinni świecić przykładem w stosunku do podwładnych. Jeśli tak się nie dzieje, konieczna jest reakcja, najlepiej możliwie szeroka, obejmująca oficjalne pisma, kampanię informacyjną, poruszenie opinii społecznej i zwrócenie uwagi związków:

(20) Между прочим, показательный факт: некоторые десятники на строительстве матерно ругаются. Каленой метлой со строительства таких десятников. Об этом надо написать специальную корреспонденцию; можно даже поднять кампанию, привлечь самые широкие слои общественности, приковать внимание Союза (Cz).

Wymagające reakcji braki w dbałości o dobro wspólne mogą wykraczać poza wąsko rozumiane stosunki pracy i obejmować działalność kulturalno-oświatową, którą ideologicznie zaliczano do sfery produkcji⁴⁹:

(21) Он и тут распознал больше других: выловил в газете одну сурово-ругательную статейку и пояснил, что в ней говорится обвиняками именно про мануфактурную заворошку. Уполномоченных, и самый профком жестко стегали сверху, по партийной и профсоюзной линии, за разгильдяйство, за недосмотр, за лежебочество в отношении культурной и воспитательной работы среди сезонников (Lud).

Praca w kolektywie i wspólna troska o dobro wspólne kształtowały nowych ludzi. Ponieważ akcja analizowanych przez nas powieści dzieje się w latach 20. i 30. XX wieku, ich bohaterowie urodzili się za czasów carskich, co oznacza, że byli socjalizowani jeszcze za „starego porządku”. Kształtowanie pożądanego przez socjalistyczne władze habitusu nie było więc zadrukowaniem czystych kart, ale wiązało się z wymazywaniem wcześniejszych przyzwyczajzeń, czyli procesem rekontekstualizacji w odtwarzaniu kultury⁵⁰ (22). Nowy człowiek ma z niewolnika przekształcić się w pana nowej rzeczywistości, która będzie światem „pałaców i niespotykanych maszyn” (23). Szczególnie widoczne było to w *Cemencie* Gładkowa, zarówno ze względu na czas akcji — bezpośrednio po wojnie domowej, jak i okres powstawania powieści (pierwsza połowa lat 20. XX wieku):

(22) Герман Германович, разве мы хотим восстановить старое и разрушенное? Наоборот. Вы правы, конечно. Капиталистический мир разбит, уничтожен, и он больше не воскреснет. Это так. Но вы уже живете в новом мире. Пришли вы к нам с большими знаниями и опытом, — этим вооружается новое общество. Вы уже не принадлежите себе, товарищ технорук. Ваша голова, ваша сила — уже в крепких и надежных руках. И в процессе труда и строительства вы переживете в тысячу раз больше радости, чем тогда,

⁴⁹ Zob. P. Zemszał, *Культура как производство...*

⁵⁰ Por. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja...*, s. 60–61; B. Bernstein, *Odtwarzanie kultury*, przeł. Z. Bokszański, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990, s. 180–182.

ROSYJSKA POWIEŚĆ PRODUKCYJNA...

когда вы служили капиталу: тогда вы шли наймитом, а сейчас вы свободный творец (Сем).

(23) Перед нами открывается целый мир, который уже завоеван. Пройдут года, и он заблещет дворцами и невиданными машинами. Человек будет уже не раб, а владыка, потому что основой жизни будет свободный и любимый труд (Сем).

Wspomniana rekontekstualizacja habitusu obejmowała nie tylko sferę ekonomiczną i produkcyjną, ale również zmieniającą się rolę kobiet w społeczeństwie. Poniższy przykład ilustruje nie tylko otwarcie przed nimi „drzwi do działalności państwowej”, ale również odnoszącą się do obydwu płci potrzebę edukacji i likwidacji analfabetyzmu jako „początku wielkiej pracy nad sobą”:

(24) Через ячейку и клуб сколотили две группы по ликвидации неграмотности, и когда открыли занятия — за столами оказались только одни женщины. Своей речью Даша очень их растрогала: она отметила, что они, не в пример мужчинам, являются активными борцами за просвещение и тем самым доказали свою пролетарскую сознательность. Дело не в том, чтобы научиться писать и читать, а в том, что это — начало большой работы над собою. Это открывает перед ними двери к государственной деятельности. Знание — большая сила: без знаний нельзя управлять страной. Женщины хлопали в ладоши и чувствовали себя больше и лучше, чем дома, умнее и богаче, чем с детьми и на кухне... (Сем).

Uwagę poświęcano też pokoleniom nowym, wychowującym się już bez doświadczenia ustroju kapitalistycznego:

(25) В самом деле, становилось все теснее; на площади, против Дома Союзов, народ уже не гулял, а стоял плечом к плечу, и иллюминированные фасады опускались в него, как в воду. Поднимали над головами детей. И дети, родившиеся уже советскими, растущие для нового, невиданного века, глядели на огни, и их малахайчики, их грубошерстную одежду обливало, как бы из будущего, голубое и красное зарево.... (Луд).

Ukształtowany w nowym ładzie człowiek ma inne cechy niż przedstawiciele społeczeństwa przedrewolucyjnego. Charakteryzuje go m.in. dbałość o dobro wspólne i bezinteresowność w budowie socjalizmu:

(26) На следующий день группа добровольцев, желавших работать после смены, насчитывала уже около ста человек. Среди них, подобно цветам, ярко мелькали красные, белые, жёлтые косынки. Лукийка была в мужских сапогах, в мужских брюках. Серая брезентовая кепка придерживала её русые, коротко остриженные волосы. Было что-то покоряющее в этой смелой, мужественной девушке, готовой работать до последних сил (Rz).

Przytaczane przykłady przedstawiają punkt widzenia autorów wdrażających oficjalną linię ideologiczną „na froncie kultury”. Wobec traktowania działalności kulturalno-oświatowej jako jednego z wymiarów produkcji, a w kontekście teorii Bourdieu jako reprodukcji, dla socjologii są to przede wszystkim dane do analizy systemu wartości i norm implementowanych ogólnie w sferze literatury. Mając świadomość roli przypisywanej pisarzom, ograniczonej swobody twórczej i przymusowej polityczności ich dzieł, nie możemy podchodzić do utworów należących do gatunku prozy produkcyjnej jak do obiektywnego reportażu lub źródła wiarygodnych faktów⁵¹. W zakresie podstawowych wartości jest to nie tyle źródło wiedzy o świecie i społeczeństwie, ile o tym, jaki świat i społeczeństwo chciały wytworzyć władze państwowe (o pożądanym habitusie). Faktograficzny charakter mają możliwe do wyekscerpowania z literatury informacje na temat życia codziennego robotników w latach 20. i 30. XX wieku, takie jak wyposażenie mieszkań, środki transportu, zróżnicowanie językowe społeczeństwa i in. Oczywiście, w ich przypadku również należy zachować ostrożność w ocenie wiarygodności, jak w przypadku wszystkich jakościowych źródeł zastanych⁵², ale wobec ograniczoności alternatywnych zasobów, są to cenne dane dla badań w zakresie historii społecznej oraz socjologii i antropologii codzienności. Opis podróży pociągiem lub palenia papierosów z natury rzeczy będzie mniej zaangażowany ideologicznie niż przedstawienie zadań stawianych człowiekowi pracy przez państwo.

Z powieści produkcyjnych dowiadujemy się m.in., w jakich warunkach mieszkali ich bohaterowie. Ponieważ rejestrowane w nich zmiany ilustrują postęp dokonujący się w stosunku do sytuacji sprzed rewolucji (27), mogą być traktowane jako elementy reprodukcji pożądanego społecznie obrazu rzeczywistości, jednak dostarczają także podstawowych danych o wyposażeniu mieszkań i faktycznych zmianach, takich jak elektryfikacja (28):

(27) Подопригоре достался белый флигелек в глубине двора, заросшего хвощом и ковылем; у окошек качались пурпурные чашечки мальв. «Ливадия, а не квартира!» — раз десять на дню восхищался он, и в комнатах стоял до того чистый, до того белый свет, будто и стен не было. Зине тоже понравилось походило чем-то на ее собственный керченский домик. Она

⁵¹ P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej...*, s. 138–142.

⁵² B. Borowska-Beszta, U. Bartnikowska, K. Ćwirynkało, *Analiza wtórna jakościowych danych zastanych: przegląd założeń teoretycznych i aplikacji metodologicznych*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne” 2017, nr 2 (1), s. 18–20.

ROSYJSKA POWIEŚĆ PRODUKCYJNA...

развесила над комодиком японские веера, карточки друзей Подопригоры и папашиних сослуживцев (папаша умер письмоводителем керченской управы), окошки нарядила в подвенечную кисею, на кровати расстелила цвета мальвы, пурпурно-сизо-лиловое шелковое покрывало и с утра, наскоро запахнув себя, голую, в пурпурно-сизо-лиловый, из той же материи, халатик, подпоясанный шелковым бело-синим шнуром, хозяйственно резвилась по всему флигельку (Lud).

(28) На заводе электромонтеры приступили к работам по ремонту электро-системы. В рабочих жильях ввернули лампочки (из заводских хранилищ), и их пузыри заблестели выпуклой улыбкой отражённых окон. Взволнованно улыбались лампочкам женщины и дети, и голодная пыль таяла на лицах рабочих от радостного предчувствия (Сем).

Wyposażenie mieszkań kadry kierowniczej lub specjalistów było bogatsze i mogło obejmować nawet takie udogodnienia jak telefon:

(29) Рано утром седьмого октября в квартире Тихменёва резко и продолжительно зазвонил телефон. Телефонные звонки в самое неожиданное время, не исключая и глубокой ночи, были привычны для главного инженера (Rz).

Lektura powieści produkcyjnej dostarcza także informacji na temat środków transportu, czego przykładem może być kolej. Są to zarówno opisy bardziej ogólne odnoszące się do możliwości transportowych radzieckiej gospodarki (30), jak i dane na temat konkretnych tras i przewożonych towarów (31 i 32):

(30) Поездные составы под парами стояли у завода, на набережных, в предместьях, готовые к погрузке, и шипение паровозов сплеталось со вздохом далекого грома орудий (Сем).

(31) Чтoб вывезти этот груз с завода — потребуется около шести тысяч поездов. Для внутреннего транспорта сырья и готовых изделий на заводской территории должно быть проложено свыше пятисот километров железнодорожных путей, то есть почти расстояние между Москвой и Ленинградом (Cz).

(32) Дни и ночи на правом и на левом берегу гудели поезда, подвозившие материалы, необходимые для строительства. С Урала шёл асбест, из Армении, из-под Ленинакана, — розовый вулканический туф, из Днепропетровска железные конструкции, балки, швеллера, с Харьковского электрометаллического завода — моторы, шнур, провода, изоляционная обмотка, из Донбасса — цемент (Rz).

Pojawiające się w utworach informacje na temat wynagrodzeń i nagród wypłacanych robotnikom pozwalają na zdobycie pośredniej

wiedzy o ich sytuacji materialnej, sile nabywczej pieniądza i systemie premiowania w realiach epoki:

(33) Романчук тут же объявил решение комиссии: Савичева, Волошко и Кучугуру премировать жёлтыми шевровыми ботинками. Кроме того, Савичеву и Волошко, как особо отличившимся, выдать по сто рублей (Rz).

(34) Катюше в тот день было оставлено тридцать рублей, чтобы отпраздновать поступление на работу действительно по-особенному. Чего-чего только, самого дорогого, красивого, вкусного, не нагромодилось в тот вечер на столе! (Lud).

Opis realiów ekonomicznych uzupełniają relacje o zastosowaniu obecnych nie tylko w latach 20. i 30., ale również w późniejszych okresach talonów i kartek jako bezwalutowych środków płatności (35 i 36). Były one stosowane w stołówkowych abonamentach przy wydawaniu posiłków, ale także przy reglamentacji towarów o ograniczonej dostępności (37):

(35) Завтрашний день снился румяными улыбками, без пайков, без квартирного уплотнения, без регистрации и перерегистраций, без ущемлений, без карточек и обязательной трудовой повинности (Сем).

(36) Из его карманов летели во все стороны медные деньги, пуговицы, карандашики, перья, обеденные талоны (Cz).

(37) Привык видеть крутом Сысой Яковлевич только скупое и постное пайковое житье. Сурово учитывался каждый грамм хлеба, люди в горсточке подносили его ко рту. По карточкам выдавались лакомства — селедка и сахарок. Сысой Яковлевич состоял раздавателем этих сокровищ, он учреждал порядок среди рвущихся к нему жадных рук, он повелевал... (Lud).

Elementy świata przedstawionego zawierają bardzo wiele drobnych detali, które mogą służyć jako źródło danych do analizy określonego elementu rzeczywistości i jego społeczno-kulturowego znaczenia. Są to nawet prozaiczne przedmioty i zachowania, jak np. palenie tytoniu. We wszystkich analizowanych przez nas utworach występuje on w różnych postaciach i stanowi stały element codzienności bohaterów. Są to papierosy pakowane konkretnej marki (38), samodzielnie skręcane (39) i fajki (40):

(38) Сигареты «Верблюды» сыпались из желтой пачки. Их толстые овальные срезы обнаруживали волокна идеально золотистого табака, говорившего о сладости финика и аромате меда (Cz).

(39) Петр, как ни в чем не бывало, свернул цыгарку, гордо закурил. Увидел у портного в кармане газеты (Lud).

(40) Напротив него, откинувшись на спинку стула, курил трубку предчека Чибис, тоже бритый (Сем).

Analizując ten aspekt świata przedstawionego, można zauważyć jego znaczenie w codzienności bohaterów — częste wzmiankowanie o paleniu i obecność tytoniu w różnych momentach życia, zarówno podczas silnego pobudzenia emocjonalnego, kiedy skręcony pośpiesznie papieros ma dać ukojenie nerwów (41), jak i w chwilach relaksu w towarzystwie (42). Poszczególne utwory zawierają także informacje na temat sposobów palenia, włączając w to szczegóły postępowania z niedopałkiem (43), a także powszechności palenia w pomieszczeniach (44):

(41) Петренко посерел, как холст. Он вынул кисет, трясущимися пальцами скрутил цыгарку и закурил (Rz).

(42) Бадьин дернул щекою, из-под толстых губ блеснули зубы в улыбке. Он сел, вынул из кармана пачку папирос, закурил и подвинул Глебу (Сем).

(43) Враз проснулись, пораскрылись на всех койках. Петр, уже одевшись, раздумчиво, не разговаривая ни с кем, выкурил цыгарку, окурочок аккуратно бросил в печку (Lud).

(44) — Ребята, угореть от вашего дыму можно! — взмолилась Лукийка. — Вы бы хоть на воздух выходили курить (Rz).

To tylko niektóre z elementów świata przedstawionego, które mogą posłużyć jako dane w różnych subdyscyplinach socjologii. Ich bogactwo i powtarzalność pozwalają na analizy o charakterze synchronicznym i diachronicznym, także w ujęciu porównawczym gatunku prozy produkcyjnej z innymi gatunkami literackimi. Przedmiotem analizy jest sposób ideologizacji przekazu, więc wobec źródła nie jest stawiany wymóg obiektywizmu. Przykłady mniej ideologizowanych elementów literackiej rzeczywistości mają większą wartość faktograficzną, ale również wymagają weryfikacji i ograniczonego zaufania, jak w przypadku innych danych jakościowych, a zwłaszcza zastanych, czyli takich, w kwestii których badacz nie miał możliwości kontroli wiarygodności na etapie powstawania⁵³. Choć wykorzystanie

⁵³ V. Sherif, *Evaluating Preexisting Qualitative Research Data for Secondary Analysis*, "Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research" 2018, nr 19 (2), s. 10–12.,

utworów literackich jako źródła informacji kulturowych może odnosić się do różnych gatunków, jednak powieść produkcyjna, ze względu na swoje cechy charakterystyczne, a zwłaszcza skupienie na procesach społeczno-ekonomicznych zachodzących w przemyśle i na codzienności robotników, jest szczególnie użyteczna w badaniach życia tej klasy społecznej.

REFERENCES

- Baldick, Chris. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2001.
- Balkaya, Mehmet Akif. *The Industrial Novels: Charlotte Brontë's Shirley, Charles Dickens' Hard Times and Elizabeth Gaskell's North and South*. Newcastle u. Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Bernstein, Basile. *Odtwarzanie kultury*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990.
- Borowska-Besza, Beata, Bartnikowska, Urszula, Ćwirynkało, Katarzyna. "Analiza wtórna jakościowych danych zastanych: przegląd założeń teoretycznych i aplikacji metodologicznych." *Jakościowe Badania Pedagogiczne*, 2017, vol. 2, no. 1: 5–24.
- Bourdieu, Pierre, Passeron, Jean-Claude. *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*. Warszawa: PWN, 1990.
- Buchner-Jeziorska, Anna. "Przemysł." *Encyklopedia socjologii*, vol. 3. Kwaśniewicz, Władysław (ed.). Warszawa: Oficyna Naukowa, 2000: 238–240.
- de Gier, Erik. "Modernist industrial novels and industrial sociology. A comparison between Weimar Germany and Post-WWII Italy." *Przegląd Socjologiczny*, 2018, vol. 67, no. 3: 179–196.
- de Gier, Erik. *Documentary Industrial Novels and the Sociology of Work in the Twentieth Century. The United States, the Soviet Union and Western Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Drzeżdżon, Wojciech. "Praca jako fundamentalna czynność człowieka. Studium interpretacyjne." *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, 2015, vol. XII: 97–117.
- Etzioni, Amitai. "Industrial sociology: the study of economic organizations." *Social Research*, 1958, vol. 25, no. 3: 303–324.
- Fast, Piotr. *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej (1929–1941)*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1981.
- Fast, Piotr. *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*. Kraków: TAIWPN Universitas, 2003.
- Gallagher, Catherine. "The industrial novel." *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, vol. 3. Kastan, David Scott (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2009: 100–103.
- Ghica, Sergiu. "Bourdieu Sociologist of Literature." *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 2013, vol. 5, no. 1: 35–45.
- Głuszkowski, Michał. *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2013.
- Goldmann, Lucien. *Essays on Method in the Sociology of Literature*. St. Louis: Telos Press Ltd., 1980.

- Malzahn, Manfred. "The industrial novel." *The History of Scottish Literature. Volume 4: Twentieth Century*. Craig, Cairns (ed.). Aberdeen: Aberdeen University Press, 1989: 229–242.
- Matejko, Aleksander. "Socjologia przemysłu — jej przedmiot i stosunek do nauk pokrewnych." *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1962, vol. 24, no. 4: 219–247.
- Sapiro, Gisèle. *The Sociology of Literature*. Stanford: Stanford University Press, 2023.
- Sherif, Victoria. "Evaluating Preexisting Qualitative Research Data for Secondary Analysis," *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 2018, vol. 19 no. 2, art. 7, DOI: 10.17169/fqs-19.2.2821.
- Speller, John R.W. *Bourdieu and Literature*. Cambridge: Open Book Publishers, 2011.
- Szymczyk, Jan. "Socjologiczne rozumienie wartości w aspekcie relacjonistycznym." *Zeszyty Naukowe KUL*, 2019, vol. 62, no. 3: 35–54. DOI: 10.31743/zn.2019.62.3.03.
- Valdez Moses, Michael. "Globalization and the Novel." *The Encyclopedia of Twentieth-Century Fiction*, vol. 1. Schaffer, Brian (ed.). Chichester: John Wiley & Sons, 2011: 152–156.
- Zemsał, Piotr. "Культура как производство в советском идеологическом субдискурсе о культуре раннего хрущевского времени (1953–1957)." *Współczesne badania nad językiem rosyjskim i jego odmianami*, Dembska, Katarzyna, Paśko-Konecniak, Dorota (eds.). Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2017: 123–138.
- Zemsał, Piotr. *Kultura – ideologia – metafora. Metaforyczne dychotomie związane z kategoriami SWOICH i OBCYCH w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953–1957*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018.
- Zubelewicz, Jan. "Ewolucja aksjologii Elzenberga w świetle jego tekstów. Analiza filologiczno-filozoficzna." *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, 2017, vol. 26, no. 4: 371–389.
- Андрианова, Мария Д. "Производственный роман сегодня (к вопросу о ресайклинге жанра)." *Русская литература*, 2023, vol. 1: 245–256.
- Бачинин, Владислав А. "Социология литературы как пространство гуманитарных экспериментов." *Социологический журнал*, 2011, vol. 4: 101–115.
- Бгажноков, Барасби Х., Леонтьев, Алексей А. "Научно-техническая революция и социально-психологический аспект массовой коммуникации". *Научно-техническая революция и функционирование языков мира*. Белодед, Иван К., Дешериев, Юнус Д. (eds.). Москва: Наука, 1977: 57–62.
- Земскова, Дарья Д. *Советский производственный роман: эволюция и художественные особенности жанра*, Дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. Наук. Москва: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2016.

SOURCES

- Гладков, Федер. *Цемент*. Москва-Ленинград: Земля и фабрика, 1926 [1925].
- Катаев, Валентин. *Время, вперёд!* Москва: ГИХЛ, 1933 [1932].

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Мальшкин, Александр. *Люди из захолустья*. Москва: Художественная литература, 1938 [1937].

Юрезанский, Владимир. *Покорение реки*. Москва: Советский писатель, 1946.